

и технологической зависимости — через восстановление субъектности, через воспитание, которое мыслится не как формовка, а как становление человека в человеке. Такой взгляд на образование делает его не просто актуальным, а жизненно необходимым в эпоху, когда на карту поставлено само понимание человеческого.

Список использованной литературы:

1. Шачина А.Ю. К вопросу о влиянии Ж.-Ж. Руссо на творчество И. Канта // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия. 2018. Т. 22. № 2. С. 236—247. doi:10.22363/2313-2302-2018-22-2-236-247.
2. Кант И. «О педагогике» (1803) // Кант И. Трактаты и письма / Пер. с нем. / под ред. А.В. Гулыга – М.: Наука, 1980. - 709 с.

ӘОЖ: 101.1(091)(574)

ПАЙЫМ МЕН ЗЕРДЕНІҢ ТАРИХИ ДИАЛЕКТИКАСЫ: Т.Ы. ӘБЖАНОВТЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МҰРАСЫ

Стамова Рахат Дуйшембуевна

А.А. Алтмышбаев атындағы Философия, құқық және әлеуметтік-саяси зерттеулер институты,
философия ғылымдарының докторы, профессор, Бішкек, Қырғызстан
Садыкова Торғын Мейрханқызы

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
философия кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

Философия тарихында адамның ойлау қабілетінің формалары – пайым мен зерде – әрқашан өзекті зерттеу нысаны болып келген. Бұл екі категория танымдық процестің ажырамас құрамдас бөліктері бола отырып, ақиқатқа жетудің түрлі жолдарын бейнелейді. Пайым – формальды-логикалық ойлаудың негізі ретінде дүниені талдау мен жүйелеуге қызмет етсе, зерде – диалектикалық ойлау арқылы болмыстың тұтастығын, ішкі байланыстары мен қайшылықтарын ұғындыруға бағытталады. Осы тұрғыдан алғанда, пайым мен зерденің арақатынасы тек таным теориясында ғана емес, адамның рухани әлемін, оның шығармашылық қабілеттерін және мәдени даму деңгейін түсінуде де шешуші рөл атқарады.

Осы мәселені кешенді түрде қарастырған көрнекті қазақстандық ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор **Төлеуғазы Ысқақұлы Әбжанов** болды. Оның «Философия тарихындағы пайым мен зерденің диалектикасы» атты еңбегінде философия тарихындағы пайым мен зерде категорияларының эволюциясын жүйелі түрде талдаған іргелі еңбек болып табылады [1, 79 б.]. Т.Ы. Әбжанов бұл категорияларды тек гносеологиялық тұрғыда емес, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастырып, олардың тарихи дамуын қоғамдық тәжірибемен, рухани құндылықтармен және мәдениетпен сабақтастыра зерттеді.

Қазіргі заманғы философиялық дискурс шеңберінде де аталмыш мәселе өзектілігін сақтауда. XX–XXI ғасырдағы ғылыми-техникалық прогресс пен әлеуметтік дағдарыстар жағдайында рационалдылық мәселесі қайтадан күн тәртібіне шықты. Сондықтан пайым мен зерде категорияларын тарихи-философиялық тұрғыда зерделеу тек өткенді түсінуге ғана емес, бүгінгі қоғамның рухани болмысын пайымдауға да мүмкіндік береді.

Антикалық философияда пайым мен зерде ұғымдарының іргетасы қаланды. Ежелгі грек ойшылдары адамның танымдық қабілеттерін түсіндіруде бұл екі категорияны тікелей ажыратып көрсетпесе де, олардың мәнін айқындайтын идеяларды ұсынды.

Сократ философияны адамға, оның рухани болмысына бағыттап, пайым мен зерденің айырмашылығын практикалық-этикалық тұрғыда көрсетті. Ол пайымды күнделікті тәжірибелік білімді реттеуші қабілет ретінде қарастырса, зердені адамды ақиқатқа, игілікке, ізгілікке бастайтын күш ретінде таныды [3, 59 б.].

Платон екі элем туралы ілімінде пайым мен зерденің айырмашылығын айқын сипаттады. Оның ойынша, пайым – сезімдік дүниеге қатысты біліммен шектелсе, зерде – идеялар әлемін, болмыстың түпкі мәнін ұғынуға бағытталған қабілет. Осы арқылы Платон зердені философиялық танымның жоғарғы сатысы ретінде таныстырды [3, 76 б.].

Аристотель пайым мен зердені біртұтас таным процесінің екі қыры ретінде қарастырды. Пайым – логикалық ойлаудың формаларын қамтамасыз етсе, зерде – мүмкіндіктен шындыққа өтуді, яғни болмыстың ішкі құрылымын ашуды жүзеге асырады. Оның ілімі пайым мен зерденің өзара байланысын ғылыми жүйеге түсіріп, формальды логика мен метафизикалық ойлаудың негізін салды [3, 128 б.].

Жаңа дәуірдегі ғылым мен техника дамуы пайым мен зерденің қызметін жаңа қырынан ашты. **Фрэнсис Бэкон** тәжірибеге сүйене отырып, пайымды ғылыми білімді жинақтау мен жүйелеудің құралы ретінде көрсетті. Оның эмпиризмге негізделген философиясы пайымның тәжірибелік танымдағы рөлін күшейтті [1, 32 б.].

Ал **Рене Декарт** рационализмді негіздеп, зердені ақиқатты табудың басты құралы ретінде айқындады. Оның «Cogito, ergo sum» («Ойлаймын, ендеше бармын») қағидасы зерденің адам болмысының мәнін анықтаудағы шешуші рөлін айқын көрсетті [4, 32 б.].

Барух Спиноза болса, пайым мен зердені диалектикалық тұрғыда біріктіріп қарастырды. Ол пайымды табиғат құбылыстарын талдау құралы ретінде қолданса, зердені болмыстың тұтастығын түсіндіретін әмбебап күш ретінде таныды [3, 161 б.].

Сонымен, антикалық дәуірде бастау алған пайым мен зерденің арақатынасы Жаңа дәуірде жаңа мазмұнға ие болып, ғылыми әдіснама мен рационалдық ізденістердің өзегіне айналды. Егер антикалық философтар бұл категорияларды адамның болмысы мен әлемді түсінудің жалпы негізі ретінде қарастырса, Жаңа дәуір ойшылдары оларды ғылым мен рационалдық прогрестің қозғаушы күші ретінде сипаттады.

Иммануил Кант пайым мен зердені таным қабілетінің екі сатысы ретінде қарастырды. Оның көзқарасында **пайым** – құбылыстарды категориялар арқылы реттеп, тәжірибелік білімді жүйеге түсіретін қабілет. Ал **зерде** – құбылыстардың шегінен шығып, ақыл-ойды жалпы идеялар деңгейіне көтеретін, яғни абсолютті шындыққа ұмтылдыратын күш [5, 195 б.].

Кант пайымды «табиғат заңдарын танып-білуге арналған» қабілет ретінде сипаттады, бірақ зерденің міндетін одан жоғары қойды. Зерде адамды моральдық заңдармен байланыстырып, бостандық пен жауапкершілік мәселесін шешуге жол ашады. Дегенмен, Кант зерденің шексіз мүмкіндігін мойындамаған, ол зердені «антиномиялармен» шектелген қабілет деп есептеген. Бұл көзқарас зерде мен пайым арасындағы қайшылықты айқын көрсетеді.

Гегель философиясында пайым мен зерде **диалектикалық бірлікте** қарастырылады. Оның ойынша, пайым – шындықты бөлуге, саралауға, категорияларға ажыратуға бейім формальды ойлау. Бірақ пайым тек сыртқы байланыстарды ашып көрсетумен шектеледі. Ал зерде – болмыстың ішкі қайшылықтарын қамтып, даму заңдылықтарын айқындайтын жоғары деңгейдегі ойлау қабілеті [3, 207 б.].

Гегель зердені абсолюттік идеяға жетелейтін шығармашылық күш деп бағалады. Ол пайым мен зердені карама-қарсы қоймай, олардың өзара өтуін, диалектикалық байланысын ашып көрсетті. Пайым – ойлаудың қажетті сатысы, бірақ ол зердеге ұласқанда ғана толық мағынасына жетеді.

Т.Ы.Әбжанов неміс классикалық философиясын пайым мен зерде мәселесінің шарықтау кезеңі ретінде қарастырады. Ол Кантта бұл категориялардың алғаш рет жүйелі ажыратылғанын, ал Гегельде олардың диалектикалық бірлігі мен қайшылығы тұтас таным теориясына айналғанын атап көрсетеді.

Нәтижесінде, неміс классикалық философиясы пайым мен зердені тек танымдық қабілет ретінде емес, тарихи-философиялық дамудың негізгі қозғаушы күштері ретінде қарастырды. Бұл идеялар Әбжанов еңбегінде жаңа қырынан пайымдалып, қазақ философиясында да өз жалғасын тапты.

XX ғасыр адамзат тарихындағы аса күрделі кезеңдердің бірі болды. Ғылыми-техникалық прогресс, соғыс қасіреттері, тоталитарлық жүйелер мен әлеуметтік дағдарыстар дәстүрлі рационалдылықтың шектеулерін айқын көрсетті. Ағартушылық дәуірінен бастау алған «зерде арқылы барлық қайшылықты шешуге болады» деген сенім күйзеліске ұшырады.

Екі дүниежүзілік соғыс, ядролық қарудың жасалуы, экологиялық дағдарыстар мен әлеуметтік теңсіздіктер зерденің шексіз мүмкіндігіне деген сенімді әлсіретті. Осы кезеңде философияда «зерденің дағдарысы» мәселесі алдыңғы қатарға шықты. Бұл әсіресе Франкфурт мектебі өкілдерінің М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе еңбектерінде кеңінен талданды. Олар пайым мен зерденің біржақты дамуының салдары ретінде қоғамның технократиялық бақылау жүйесіне тәуелділігін көрсетті.

XX ғасырдың екінші жартысында постмодернистік ойшылдар Ж. Деррида, М. Фуко, Ж.-Ф. Лиотар зерденің әмбебаптық сипатын сынға алды. Олар ақылдың абсолютті заңдылықтары жоқ екенін, әрбір мәдениет пен қоғамның өзіндік «ақиқат» формалары барын дәлелдеді [6, 107 б.]. Бұл көзқарас пайым мен зердені тарихи-әлеуметтік контекстке байланысты қарастыру қажеттігін күшейтті.

XXI ғасырда пайым мен зерденің диалектикасы жаңа мағынаға ие болып отыр.

Ғылымда – жасанды интеллект пен цифрлық технологиялардың дамуы пайымның логикалық-аналитикалық қызметін күшейтсе, зерденің шығармашылық және сындарлы ойлау қабілеті аса қажет болып отыр.

Қоғамда – жаһандық экологиялық, мәдени және этикалық мәселелерді шешу үшін тек формальды пайым жеткіліксіз, зерденің құндылықтарға негізделген дүниетанымдық мүмкіндігі қажет.

Адамның рухани әлемінде – пайым мен зерде бірлігінің бұзылуы тұлғаның рухани дағдарысына әкеледі, ал олардың үйлесімі толыққанды тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Т.Ы.Әбжанов пайым мен зерденің тарихтағы өзгерістерін тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-мәдени процестермен байланыстыра қарастырады [1, 45 б.]. Оның пікірінше, XX ғасырдағы дағдарыс пайым мен зерденің өзара қайшылығынан туындады. Алайда бұл қайшылық жаңа ізденістерге жол ашады. Ақыл тек логикалық-формальды ойлау емес, сонымен бірге шығармашылық пен рухани мәдениеттің тірегі болуы тиіс.

Пайым мен зерде категориялары философия тарихында адамның ойлау жүйесін, рухани болмысын және мәдени дамуын түсінудің басты кілті болды. Антикалық дәуірде олардың алғашқы негіздері қаланып, Жаңа дәуірде ғылым мен рационализмнің дамуына байланысты жаңа мазмұнға ие болды. Неміс классикалық философиясы пайым мен зердені жүйелі талдап, олардың диалектикалық бірлігін ашып көрсетті. XX ғасырда рационалдылықтың дағдарысы бұл категорияларды қайта қарастыруға алып келді. Ал қазіргі заманда пайым мен зерде мәселесі жасанды интеллект, жаһандық экологиялық және этикалық проблемаларды шешуде өзекті мәнге ие болып отыр.

Т.Ы. Әбжановтың «Философия тарихындағы пайым мен зерденің диалектикасы» атты еңбегі осы философиялық категориялардың тарихи эволюциясын терең талдап, олардың диалектикалық байланысын ашып көрсетті [1, 32 б.]. Ғалым пайым мен зерденің қоғамдағы ролін, олардың мәдениетпен және рухани құндылықтармен байланысын анықтап, қазақ философиясында ерекше ғылыми мектеп қалыптастыруға ықпал етті. Сондықтан Т.Ы.Әбжановтың еңбегі қазіргі заманғы философиялық ойдың дамуына айрықша үлес қосып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбжанов Т., Әбішев Қ. Философия тарихындағы пайым мен зерденің диалектикасы. – Алматы: Ғылым, 1992.- б.
2. Plato. *The Republic*. Trans. B. Jowett. – New York: Dover Publications, 2000. – 288 p.
3. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Қысқаша философия тарихы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1999. –272 б.
4. Descartes, R. *Discourse on Method and Meditations on First Philosophy*. – Indianapolis: Hackett Publishing, 1998. – 128 p.
5. Кант И. Сочинения в шести томах. Под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана, Москва: Мысль, 1966. (Философское наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии) Т. 5. 564 с.
6. Lyotard, J.-F. *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984. – 210 p.